

MÖVZU № 7. «1920-1945 illərdə Azərbaycanın hüquq tarixi».

P L A N :

GİRİŞ

- 1.** Azərbaycan SSR-in dövlət quruluşunun hüquqi əsasları.
- 2.** Azərbaycanda Sovet hüququnun yaranması və əsas cəhətləri.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT:

1. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
3. M.Məlikova, E.Bayramov. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.
4. R.Əkbərov, S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
5. M.Məlikova; X.İsmayılov «Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı, 2001.
6. Azərbaycan tarixi 7 cildlər (I-III cildlər) Bakı, 1998.

GİRİŞ

Azərbaycanda sosialist respublikası qurulduqdan sonra onun dövlətçilik tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda yeni dövlət quruluşunun təşəkkülü və inkişafı baxımından bir neçə müstəqil mərhələ mövcud olmuşdur. Birinci mərhələ 1920-ci ilin aprelində 1922-ci ilin sonunadək olan dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə Azərbaycan faktiki olaraq heç bir dövlət qurumunun tərkibinə daxil deyildi və de-yure müstəqil sosialist respublikası kimi fəaliyyət göstərirdi.

İkinci mərhələ 1922-ci ilin dekabrından 1926-cı ilin əvvəllərinə qədər olan dövrü ehtiva edir. Bu mərhələ Azərbaycanın Zaqafqaziya Federasiyasının və SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğu, sırf unitar bir dövlətdən ərazisindən iki muxtar qurum yardılmış bir federasiya subyektinə çevrildiyi, yeni hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının yaradıldığı, qanunvericilikdə sosialist yönümlü islahatların aparıldığı, məcəlləşdirilmə işlərinin həyata keçirildiyi dövrü əhatə edir.

1. Azərbaycan SSR-in dövlət quruluşunun hüquqi əsasları.

1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyasının XI Qızıl ordusu müharibə elan etmədən Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət sərhəddini keçərək Bakı üzərinə irəliləməyə başladı. Həmin gün bolşeviklərin yaratdığı Azərbaycan müvəqqəti Hərbi–inqilab Komitəsi tərəfindən hakimiyyətin 12 saat ərzində kommunistlərə təslim edilməsi barədə Azərbaycan Parlamentinə ultimatum verildi. Bu zaman Azərbaycan Milli ordusunun başlıca qüvvələri Rusiya ilə əlbir hərəkət edən Ermənistanın bir aydan artıq davam edən təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Qarabağ bölgəsinə aparılmışdı və Azərbaycanın şimal sərhədləri, əslində, müdafiəsiz qalmışdı.

Digər tərəfdən, Cümhuriyyət parlamentinin və hökumətinin üzvləri arasında Sovet Rusiyasına münasibətdə yekdil fikrin olmaması, Rusiyanın Antanta müdaxiləçilərinə qarşı mübarizə apararı Türkiyəyə kömək etmək istəyinin olması və s. kimi amillər hakimiyyəti rus ordusuna qarşı müqavimət göstərmək məsələsində tərəddüdlərlə üzləşdirilmişdi. Nəticədə, Parlamentinin 1920-ci il aprelin 27-də keçirilən iclasında bu məsələ ilə bağlı uzun müzakirələrdən sonra, Türkiyənin mənafeyi əsas götürülməklə, axşam saat 11 –də hakimiyyətin kommunistlərə müəyyən şərtlər əsasında təhvil verilməsi barədə qərar qəbul edildi. Bolşeviklərin razılaşdıqları həmin qərar altı şərti özündə ehtiva edirdi: 1 Rus ordusunun Bakıya daxil olmadan, dəmir yolu ilə Türkiyəyə göndərilməsi; 2 Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün hər cür təcavüzdən və ilhaqdan etibarlı şəkildə qorunması; 3. Azərbaycan ordusunun saxlanması; 4. Azərbaycanın siyasi partiyalarının sərbəst fəaliyyətinin təmin edilməsi; 5. Keçmiş dövlət xadimlərinin, hökumət və parlament üzvlərinin təqib olunmaması, məsul vəzifə tutmuş şəxslər istisna edilməklə, hökumət idarələrinin bütün qulluqçularının öz yerlərində saxlanması; 6. Azərbaycanın idarəetmə formasının qəti olaraq azad, demokratik yolla seçilmiş fəhlə, və əsgər deputatları soveti tərəfindən müəyyənləşdirilməsi. Lakin bu şərtlərin heç birinə əməl olunmadı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (İctimai Şura Gümhuriyyəti) elan edildi. Aprelin 29-da hərbi yardımın göstərilməsi barədə Sovet Rusiyasına rəsmi müraciət olunsada, belə müraciətə ehtiyac yox idi. Çünki rus ordusu artıq iki gün əvvəl Azərbaycan ərazisinə daxil olmuşdu. Azərbaycanda yeni hakimiyyətin fəaliyyətə başlaması ilə Xalq Cümhuriyyəti dövründə mövcud olmuş dövlət aparatı tamamilə ləğv edildi. Parlament və hökumət buraxıldı, yerli dövlət orqanlarının – qubernatorluqların, general-qubernatorluqların, qəza və nahiyə polis təsisatlarının, məhkəmə təsisatlarının, hərbi nazirliyin, quberniya və qəza hərbi çağırış təşkilatlarının, ordunun ləğvi həyata keçirildi.

Aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi tərəfindən respublika əhəlisinə müraciət aktı qəbul edilmişdi və burada fəhlə və kəndlilərin iqtisadi və siyasi istismardan qurtuluşu, sosialist yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Sosialist Respublikasının müstəqilliyinin qərbi –avropa imperialistlərindən mühafizə ediləcəyi, Qafqazın digər xalqlarına hərtərəfli kömək göstərilməsi, Sovet Rusiyası ilə sıx qardaşlıq ittifaqının yaradılacağı qeyd olunmuşdu. 30 sentyabr 1920-ci il tarixdə Azərbaycan SSR və RSFSR arasında Moskvada hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Müqavilə gələcəkdə hər iki dövlətin hərbi təşkilatının və hərbi komandalığının birləşdirilməsini, təminat, rabitə və nəqliyyat orqanlarının ümumiləşdirilməsini, habelə hərbi dəniz və digər sahələr üzrə fəaliyyət göstərən idarələrin birləşdirilməsi və vahid siyasətin həyata keçirilməsi haqqında razılaşmaların bağlanılmasını nəzərdə tuturdu. Sovet Azərbaycanı ilə sovet Rusiyasının siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri əksər hallarda qeyri bərabər idi və bir çox hallarda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi pozulurdu.

Azərbaycanda sosialist respublikası qurulduqdan sonra onun dövlətçilik tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda yeni dövlət quruluşunun təşəkkülü və inkişafı baxımından bir neçə müstəqil mərhələ mövcud olmuşdur. Birinci mərhələ 1920-ci ilin aprelinde 1922-ci ilin sonunadək olan dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə Azərbaycan faktiki olaraq heç bir dövlət qurumunun tərkibinə daxil deyildi və de-yure müstəqil sosialist respublikası kimi fəaliyyət göstərirdi.

İkinci mərhələ 1922-ci ilin dekabrından 1926-cı ilin əvvələrinə qədər olan dövrü ehtiva edir. Bu mərhələ Azərbaycanın Zaqafqaziya Federasiyasının və SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğu, sırf unitar bir dövlətdən ərazisindən iki muxtar qurum yardımımlı bir federasiya subyektinə çevrildiyi, yeni hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının yaradıldığı, qanunvericilikdə sosialist yönümlü islahatların aparıldığı, məcəlləşdirilmə işlərinin həyata keçirildiyi dövrü əhatə edir.

Nəhayət, 1926-1936- cı illəri əhatə edən üçüncü mərhələni səciyyələndirən məsələlərin içərisində Azərbaycanda bütün sovetlər birliyinin ərazisində olduğu kimi, sosialist sənayeləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında kollektivləşdirilmə tədbirlərinin kütləvi şəkildə həyata keçirilməsi, yeni konstitusiyasının qəbulu və dövlət strukturlarında islahatların aparılması, inzibati-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi, məhkəmə sisteminin sosialist prinsiplərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, sosialist hüquq yaradıcılığı prosesinin genişləndirilməsi mühüm yer tuturdu.

Azərbaycanda sovet dövlət aparatının təşkilinə başlanılması

1920-ci il aprelin 28-dən etibarən Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı funksiyasının Azərbaycan müvəqqəti Hərbi-inqilab Komitəsi həyata keçirirdi. İlk olaraq 7 nəfər üzvdən ibarət olan bu ali qurumun tərkibinə sonradan bütün xalq komissarları, həmçinin Bakı şəhər sovetinin nümayəndəsi daxil edilmişdi. AzİK-in funksiyalarına dövlət quruculuğu işlərinin həyata keçirilməsi, mərkəzi və yerli dövlət quruculuğu işlərinin həyata keçirilməsi, mərkəzi və yerli dövlət strukturlarının formalaşdırılması, siyasi, iqtisadi və sosial sahələr üzrə fəaliyyətin tənzimlənməsi daxil idi. Onun əsas hüquqi fəaliyyət formasını ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri üzrə dekret və qərarlarının qəbul edilməsi təşkil edirdi. Həmin dekret və qərarları respublika ərazisində ali hüquqi qüvvəyə malik idi və onların bütün dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən icrası məcburi xarakter daşıyırdı. 1921-ci ilin mayında Azərbaycanda ilk Konstitusiyasının qəbuluna qədər AzİK ali qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanı sayılırdı .

Azərbaycanda ilk Konstitusiyanın qəbulu və onun əsas cəhətləri. Konstitusiyaya görə dövlət orqanları sistemi

1921-ci il mayın 6-da təntənəli şəraitdə I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı toplandı. Qurultayın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdi: 1) Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəaliyyəti və beynəlxalq vəziyyət haqqında AzİK-in məruzəsi; 2) xarici siyasət haqqında Xarici işlər xalq komissarlığının məruzəsi; 3) yerlərdən məruzələr; 4) iqtisadi komissarlıqların – Xalq təsərrüfatı şurasının, Xalq ərzaq komissarlığının, Xalq torpaq komissarlığının, Xarici ticarət xalq komissarlığının məruzələri; 5) Xalq maarif komissarlığının məruzəsi; 6) Azərbaycanda ordunun təşkili haqqında məruzə; 7) sovet quruculuğu haqqında Xalq daxili işlər komissarlığının məruzəsi; 8) Konstitusiyanın qəbulu; 9) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə (AzMİK) seçkilər.

Gündəliyə daxil edilmiş məsələlərdən ən mühümləri Konstitusiyanın qəbul və ali hakimiyyət orqanının formalaşdırılması idi. İlk Azərbaycan Konstitusiyasının layihəsi qurultayın gedişatında müzakirə olunmuş və mayın 19-da keçirilən iclasda yekdilliklə qəbul olunmuşdu. Konstitusiya Azərbaycanda sovet quruluşunun yarandığını, əməkçilərin mənafeələrinin və hüquqlarının qorunduğunu təsbit etdi. Dövlət idarəçilik formasını kommunist diktaturasının ən demokratik siyasi forma hesab etdiyi formada - sovetlər respublikası formasında müəyyən edən Konstitusiyada ali hakimiyyətin fəhlələrə və əməkçi kəndlilərə, öz əməyi ilə yaşayanların hamısına məxsus olduğu qeyd olunurdu.

Konstitusiya 5 bömə, 15 fəsil və 104 maddədən ibarət idi. Bölmələrdə dövlətin siyasi quruluşuna dair müddəalar, sovet hakimiyyətinin təşkili qaydası, sovet hakimiyyət orqanlarına seçkilərin keçirilməsi qaydası və prinsipləri, budcə hüququnun əsas müddəaları, Azərbaycan SSR-nin dövlət rəmzlərinin (gerb və bayraq) təsviri əks etdirilmişdi. Konstitusiyada Azərbaycanın tam hakimiyyətliliyi, müstəqilliyi və aliliyi təsbit edilir, Azərbaycanın özünün

ali dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanları simasında istisnasız olaraq bütün daxili həyat və xarici siyasət məsələlərini həll etməsi qeyd olunur.

Söz və mətbuat azadlığı, yığıncaqlar, mitinqlər, küçə yürüşləri azadlığı, vicdan azadlığı, milli, irqi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərlik hüququ, ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ, pulsuz, ümumi və icbari təhsil hüququ bu Konstitusiyada öz əksini tapmışdı. Hüquq və azadlıqların verilməsi və onların həyata keçirilməsinin təminatı ilə yanaşı, Konstitusiya vətəndaşların üzünə müəyyən vəzifələr qoyurdu. Əməklə məşğul olma vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət müəyyən edilir, respublikanın müdafiəsi bütün əməkçilərin borcu hesab olunurdu. Konstitusiya ilə Azərbaycanın ərazisində yaşayan əcnəbilərə respublika vətəndaşlarının siyasi hüquqlarından istifadə etmək hüququ verilirdi. Öz vətəninə siyasi və dini fəaliyyətinə görə təqib olunan əcnəbilərə də Azərbaycan Respublikası sığınacaq hüququ verirdi.

Konstitusiya bərabərlik hüququnu təsbit etsə də, bəzi kateqoriya şəxsləri seçki hüququndan məhrum edirdi. Konstitusiyanın 80-cı maddəsi bu kateqoriyaya «istismarçılar təbəqəsi» sayılan muzzdlu əmək tətbiq etməklə zəhmətsiz gəlir hesabına yaşayan şəxsləri, fərdi tacirləri, ticarət və kommersiya vasitəçilərini, dini xidmətçiləri, keçmiş polis əməkdaşlarını və agentləri, xüsusi candarm korpusu və mühafizə şöbəsi əməkdaşlarını aid edirdi. Bununla bərabər qadınlar, gənclər, hərbi xidmətçilər, milli azlıqlar, mülkiyyəti və oturaqlıq senzi olmayan şəxslər üçün bütün seçki məhdudiyyətləri ləğv olunurdu. 18 yaşına çatmış bütün əməkçilərə həm fəal (aktiv), həm də qeyri-fəal (passiv) seçki hüququ verilmişdi. Əhali bilavasitə yalnız kənd və şəhər sovetlərini seçirdi, sahə, qəza və Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına seçkilər isə çoxdərəcəli idi.

Konstitusiyada dövlət aparatının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsipləri və sistemi təsbit olunurdu. Azərbaycanın ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, eləcə də yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyət qaydası müfəssəl tənzim edilirdi. Ali və yerli hakimiyyət orqanlarına seçilən deputatların seçicilər qarşısında məsuliyyəti və onların istənilən anda deputatları geri çağırmaq hüququ ali qanunda öz əksini tapmışdı.

Azərbaycanın 1921-ci il Konstitusiyasına görə ali hakimiyyət və idarəetmə orqanları. Azərbaycanın ilk Konstitusiyası respublikanın ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının aşağıdakı sistemini müəyyən edirdi: Ümum-azərbaycan Sovetlər Qurultayı, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və AzMİK-in Rəyasət heyəti. Konstitusiyaya görə bu orqanlar tam dövlət hakimiyyətini həyata keçirir, onun aliliyini və müstəqilliyini təmin edirdi. Ali hakimiyyət orqanları içərisində mühüm yeri fəhlə, kəndli, qızıl ordu və matros deputatlarının Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tuturdu.

Azərbaycan SSR-in 1921-ci il konstitusiyasının V bölməsində Ümumazərbaycan Sovetləri qurultayının və AzMİK-in səlahiyyətləri əks olunmuşdu. Konstitusiyasının 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, onların səlahiyyətinə aşağıdakı məsələlər daxil idi; Azərbaycan SSR konstitusiyasının təsdiqi, ona əlavə və dəyişikliklər edilməsi; bütün xarici və daxili siyasətə ümumi rəhbərlik; xarici dövlətlərlə əlaqədar, müharibə elan etmək və sülh bağlamaq; sərhədlərin müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi; respublikanın ümumi ərazi bölgüsü; respublika ərazisində bütün xalq təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin ümumi planının və əsasının müəyyən edilməsi; Azərbaycan SSR-nin büdcəsinin təsdiqi, ümumdövlət vergi və mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilməsi; gömrük və ticarət müqavilələrin və sazişinin bağlanması; silahlı qüvvələrin təşkilinin əsaslarının müəyyən edilməsi.

AzMİK-in sessiyaları arasında ali dövlət hakimiyyəti orqanı AzMİK rəyasət heyəti idi. Onun tərkibinə AzMİK-in sədri katibi üzvləri daxil idilər. Sonralar daimi üzvlərdən başqa, AzMİK-in Rəyasət heyətinin tərkibinə həmçinin Naxçıvan MSSR MİK-in və DQMV vilayəti icraiyyə komitəsinin sədrləri, Bakı Sovetinin sədri və Fövqəladə komissiyasının sədri daxil idi. Üzvlərlə yanaşı, Rəyasət heyətinə üzvlüyə namizədlər də seçildi. Öz tərkibinə görə bu orqan kiçik kollegiya idi və bu ona daimi fəaliyyətdə olan qanunverici, sərəncam və nəzarət orqanı rolunu operativ yerinə yetirməyən imkan verirdi. Konstitusiyada AzMİK-in Rəyasət heyətinin

üzvlərinin sayı göstərilməmişdi. 25 iyun 1925-ci ildə qəbul edilən «AzMİK haqqında» əsasnamə Rəyasət heyətinin 9 üzv və 2 namizəddən ibarət tərkibdə seçilməsini nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan SSR-in 1921-ci il Konstitusiyası ilə respublikanın ümumi işlərinin idarə edilməsi XKS-yə həvalə edilirdi. Xalq komissarları soveti AzMİK tərəfindən formalaşdırılırdı. XKS sədrdən, onun müavinində və xalq komissarlarından ibarət tərkibdə təşkil edilirdi. Sonrakı illərdə hökumətin tərkibi genişləndirmişdi. 1924-cü il dekabrın 8 –də AzMİK-in III çağırış üçüncü sessiyasının qərarı ilə XKS -nin tərkibinə həlledici səs hüququ ilə Bakı Sovetinin sədri daxil edilmişdi. «Azərbaycan SSR XKS haqqında» əsasnaməyə müvafiq olaraq XKS-nin iclaslarında həlledici səs hüquq, həmçinin Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədrinə, Azneftin rəisinə, Naxçıvanın MSSR və DQMV-nin XKS sədrələrinə verilmişdi.

Öz səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı XKS ali dövlət hakimiyyət orqanlarının müəyyən etdiyi, normalara əsaslanan qərarlar qəbul edir, sərəncamlar, təlimatlar və digər aktlar verirdi. «Kapitalizmdən sosializmə keçid dövrünün vəzifələri, sovet dövlət aparatının təşkili və fəaliyyətinin prinsipi və sisteminin xüsusiyyəti nəzərə alınaraq» XKS yalnız dövlət idarəçilik aktları deyil, həm də qanunvericilik aktları verirdi.

XKS, həm Ümumazərbaycan Sovetləri qurultayı qarşısında, həm də MİK qarşısında məsul idi. Respublikada dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı sahələrinə rəhbərlik xalq komissarlıqları və baş idarələr vasitəsilə həyata keçirilirdi. Azərbaycan SSR-nin konstitusiyasının müvafiq olaraq 17 xalq komissarlığı təşkil olunmuşdu: xarici işlər üzrə; hərbi və dəniz işləri üzrə; daxili işlər; ədliyyə; əmək; sosial-təminat; poçt və teleqraf; maarif, maliyyə; yollar; əkinçilik; xarici ticarət; ərzaq; səhiyyə; fəhlə-kəndli müfəttişliyi; xalq təsərrüfatı şurası; neft komitəsi. Azərbaycan ZSFSR-in və SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğdan sonra xalq komissarlıqlarının sayı 9-a endirilmişdir.

Xalq komissarlıqlarının başında hökumət üzvü sayılan xalq komissarları dururdu. Onlar xalq komissarlıqlarının rəhbərlik edirdilər və onların bütün işin görə məsuliyyət daşıyırdılar. Xalq komissarları tərəfindən rəhbərlik əsas məsələlərin müzakirəsində kollegiallıqla təkbəşçiliyin əlaqələndirilməsi ilə həyata keçirilirdi. Buna xalq komissarlarının sədrliyi ilə kollegiyaların təşkili yolu ilə nail olunurdu. Kollegiya üzvləri XKS tərəfindən təyin edilir və AzMİK-in Rəyasət heyəti tərəfindən təsdiq edilirdilər. Kollegiyalar mühüm məsələlərə baxırdılar: hökumət qərarlarını müzakirə edir, təbəçilikdə olan idarələrin hesabatlarını dinləyir, kadrların yerləşdirilməsi və irəli çəkilməsi məsələlərinə baxırdılar.

Yerli dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanları. Azərbaycanın 1921-ci il konstitusiyasına əsasən dövlət hakimiyyəti və idarəçiliyinin yerli orqanlarının sistemində aşağıdakı orqanlar daxil idi: qəza və sahə sovetlər qurultayının icraiyyə komitəsi; Bakı şəhər qəza və sahə icraiyyə komitələrinin bölmələri.

Dövlət hakimiyyətinin yerli orqanlarına seçmək və seçilmək hüququ dini etiqadından, milliyətindən, oturaqlığından asılı olmayaraq seçki günü 18 yaşına çatmış hər iki cinsdən olan bütün şəxslərə verilmirdi. Kənd və şəhər sovetlərinə seçkilər istisna olmaqla, seçkilər çoxdərəcəli idi. Kəndlilərin arasında tərəddüd edən qüvvələrin çox olmasını nəzərə alaraq, konstitusiya ilə Azərbaycan SSR-in yerli dövlət hakimiyyət orqanlarında fəhlə və kəndlilərin təmsil edilməsində bəzi qeyri-bərabərlik müəyyən edilmişdi.

1922-ci ilin 30 dekabrında Moskvada SSR İttifaqının I Sovetlər qurultayı öz işinə başladı və həmin qurultayda SSRİ-nin yaranması haqqında Bəyannamə və Müqavilə təsdiq edildi. Onun tərkibinə ilkin olaraq dörd respublika – RSFSR, USSR, BSSR və ZSFSR daxil oldular. Bəzi hüquqi ədəbiyyatlarda bu respublikaların içərisində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın adları sadalansa da, SSRİ-nin tərkibinə onlar ayrı-ayrılıqda deyil ZSFSR vasitəsilə daxil olmuşdular. Bu baxımdan RSFSR, Ukrayna, Belorusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanın, eləcə də Zaqafqaziyanın digər iki respublikasının SSRİ-nin tərkibində hüquqi vəziyyəti müəyyən cəhətləri ilə seçilirdi.

ZSFSR-in özü federasiyanın xüsusi bir forması idi. Belə ki, muxtar qurumlar əsasında yaradılan RSFSR-dən fərqli olaraq, ZSFSR müqaviləyə əsaslanırdı və onun yaradılması haqqında Müqavilə və Bəyannamə bütövlükdə Zaqafqaziya Konstitusiyasının mətninə daxil

edilmişdi. Zaqafqaziya Federasiyasının muxtariyyət deyil, müqavilə xarakteri daşması Azərbaycanın və digər bölgə respublikalarının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdı. İkinci bir tərəfdən, Azərbaycanın və Gürcüstanın tərkibində olan muxtar qurumlar ZSFSR-ə bilavasitə deyil, adı çəkilən respublikaların vasitəsilə daxil idilər. Nəhayət, SSRİ MİK-in Millətlər Sovetindəki nümayəndəlik bilavasitə ZSFSR-dən deyil, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan, eləcə də birinci iki respublikaya daxil olan muxtar qurumlar üzrə müəyyənləşdirilirdi.

Azərbaycanın, həm Zaqafqaziya Federasiyasının, həm də SSRİ-nin tərkibindən azad surətdə çıxmaq hüququ təsbit edilirdi. Bu hüquq yalnız deklarativ xarakter daşıyırdı. Belə ki, 1924-cü il SSRİ Konstitusiyasına Sovetlər İttifaqının və ZSFSR-in razılığı olmadan onların sərhədlərinin dəyişdirilməsinin yolverilməz olduğu qeyd edilirdi (1-ci maddənin «b» bəndi). Azərbaycanın isə bu hüququnun, yəni göstərilən qurumların tərkibindən çıxmaq hüququnun reallaşacağı şəraitində onların (SSRİ-nin və ZSFSR-in) sərhədlərinin dəyişdiriləcəyi məsələsi ortaya çıxmış olardı. Ümumi sərhədlərin dəyişdirilməsi məsələsinin həlli isə SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanlarının səlahiyyət dairəsinə aid olan məsələ kimi onun Konstitusiyasında təsbit olunurdu. Azərbaycanın həmin dövrdə bütün dövlət atributlarına, xüsusilə əraziyə, konstitusiyaya, vətəndaşlığa qəbula, dövlət orqanlarının müstəqil olaraq formalaşdırılmasına, özünün gerb və bayrağına, sərbəst surətdə istənilən qurumdan çıxmaq hüququna baxmayaraq, bunların hamısından özünün arzuladığı kimi istifadə edə bilmirdi, çünki böyük bir imperiya yaratmaq istəyilə çarpışanlar Azərbaycana və onun kimi digər respublikalara öz suverenlik, müstəqillik hüquqlarından istifadə etməyə nəinki imkan yaratmırdılar, əksinə getcicə bu qismi hüquqları məhdudlaşdırmağa səy göstərirdilər.

Naxçıvan MSSR-in və Dağlıq Qarabağa muxtar vilayətin təşkili. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan iki ay sonra – cümhuriyyət dövründə Araz respublikası kimi mövcud olan Naxçıvan diyarında 1920-ci ilin iyul ayının 28-də sovetləşmə həyata keçirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, Türkiyə ilə RSFSR, eləcə də Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında bağlanan 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq etdi. Lakin bu, ilk vaxtlarda qanunvericilik qaydasında – konstitusiya vasitəsilə rəsmiləşdirilməmişdi.

1923-cü il dekabrın 31-də AzMİK Naxçıvan muxtar ölkəsinin Azərbaycanın tərkibində muxtar respublikaya çevrilməsi barədə qərar qəbul edib, onu ZSFSR MİK-in təsdiqinə verdi. Zaqafqaziya MİK-in plenumu 1924-cü il yanvarın 18-də həmin qərarı təsdiq etdi

Rusiyanın bilavasitə dəstəyi və yardımı ilə XX əsrin əvvəllərində əzəli Azərbaycan torpaqlarında heç bir qanuni əsas olmadan yaradılmış Ermənistan Respublikasının ardınca, ermənilər digər Azərbaycan ərazilərinə də iddiaçı düşmüşdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağın dağlıq hissəsində ərazi iddiaları ilə sıxış edən erməni millətçilərinə layiqli cavab verilsə də, onlar bu çirkin niyyətlərinə Azərbaycanda Rusiyanın təsiri ilə sosialist yönümlü dövlət yaradıldıqdan sonra, müəyyən dərəcədə nail ola bildilər. Erməni millətçiləri Qarabağın dağlıq hissəsində muxtar qurumun təşkilinə səy göstərməklə Azərbaycanın bu hissəsinin gələcəkdə tamamilə ondan qoparmaqla özünükiləşdirmək məqsədini güdürdülər. Bir çox mübahisələrdən və bu məsələ ilə əlaqədar çıxarılan çoxsaylı qərarlardan sonra AzMİK-in 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə, Qarabağın dağlıq hissəsinə Azərbaycanın tərkibində muxtar vilayət statusu verildi. Vilayətin inzibati mərkəzi xankəndi şəhəri (keçmişdə kənd) oldu. Qərara əsasən muxtar vilayətin idarəetmə orqanları Vilayət İcraiyyə komitəsi və yerli sovetlər idi.

Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtar vilayət statusunun verilməsi səhv bir addım olaraq sovet- rus «mili» siyasətinin tərkib hissəsi idi. «Uzaqgörən məqsədlər» güdən sovetlər birliyinin rəhbərləri bu imperiyaya daxil olan xalqların, ələxüsus azərbaycanlıların gələcəkdə müstəqilliyinin qarşısını almaq məqsədilə belə planları hazırlayırdı və vaxtaşırı həyata keçirirdi. Sonralar azəri türklərinin öz yurdları olan Qərbi Azərbaycan ərazilərindən zorla deportasiya edilməsi də buna əyani sübutdur.

Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinə gəldikdə isə, bu tarixi bir zərurət idi. Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Naxçıvana Azərbaycanın tərkibinə muxtariyyət hüququnun

verilməsi, onun ərazi vəziyyətinin spesifikliyi ilə izah edilir. Belə ki, məlum hadisələrlə bağlı ermənilərin Zəngəzur torpaqlarını ələ keçirməsi nəticəsində Naxçıvanın ərazi cəhətdən Azərbaycandan əlahiddə düşməsi baxımından onun Azərbaycan Respublikasının tərkibində qəza, rayon və sair kimi xırda inzibati ərazi vahidi hüququ əsasnaməsində idarə edilməsi, çətinlik yaradardı. Bundan əlavə, Ermənistan, İran və Türkiyə dövlətləri ilə həmsərhəd olan Naxçıvana muxtariyyətin verilməsi, onun anklav vəziyyəti baxımından iqtisadi, sosial, hüquqi problemlərinin həll edilməsinin mərkəzləşmiş orqanlar vasitəsilə həyata keçirilməsi məqsədini güdürdü.

ZSFSR-in və SSRİ-nin yaranması və Azərbaycanın bu dövlət qurumlarının tərkibinə daxil olması, habelə onun ərazisində Naxçıvan MSSR və DQMV-nin təşkil edilməsi, bir sıra dövlət orqanlarının, xüsusi hüquq mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən orqanların strukturu və fəaliyyətinin yeniləşdirilməsi, respublikanın həm inzibati-ərazi bölgüsündə, həm də dövlət aparatının strukturu və fəaliyyətində dəyişikliklərdə nəticələnmişdi. Bu məqsədlə 1925-ci il martın 14-də Azərbaycan konstitusiyasında çoxsaylı dəyişiklik və əlavələr edilməsi, aprelin 14-də isə ZSFSR-nin yeni konstitusiyasının qəbul edilməsi barədə müvafiq orqanlar tərəfindən qərarlar verilmişdi.

Respublikanın ictimai –siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi həyatda baş verən yeniliklər 1927-ci il martın 26-da V Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tərəfindən ikinci Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsilə nəticələndi. Azərbaycanın 1927-ci il konstitusiyası 5 bölmə, 9 fəsil, və 101 maddədən ibarət idi.

Sovet cəmiyyətində baş verən dəyişikliklər 1936-cı il dekabrın 5-də Sovetlər birliyinin XVIII Fövqəladə Sovetlər qurultayında təsdiq edilmiş SSRİ-nin Konstitusiyasında öz əksini tapdı. 13 fəsil və 146 maddədən ibarət olan Konstitusiya sosializmin qələbəsinin təsbiti və bununla əlaqədar bir çox məsələlərlə yanaşı, ZSFSR-in ləğvini və bu federasiyanın tərkibinə daxil olmuş üç respublikanın – Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın bilavasitə SSRİ-nin tərkibinə daxil olmasını müəyyən edirdi. Sovetlər birliyinin tərkibinə daxil olmasını müəyyən edirdi. Sovetlər birliyinin tərkibinə artıq 7 deyil, 11 müttəfiq respublikanın daxil olması rəsmiləşdirildi. Dövlət təhlükəsizliyinin mühafizəsi, planlaşdırma, maliyyə, inzibati-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi, mülki, cinayət, prosessual qanunvericilik, məhkəmə quruluşu sahəsində İttifaqın səlahiyyəti genişləndirildi. Siyasi üstqurum sosializm iqtisadi bazisinə uyğunlaşdırıldı.

14 mart 1937-ci il tarixdə qurultay Azərbaycanın növbəti Konstitusiyasını qəbul etdi. Qurulta tərəfindən «tarixi missiyasını başa çatdırması»nın qeyd olunduğu Zaqafqaziya federasiyasının ləğvi burada bir daha təsdiq edildi və ittifaq Konstitusiyasının 13-cü maddəsinə müvafiq surətdə Azərbaycanın digər iki qonşu respublika ilə birlikdə SSRİ-nin tərkibinə bilavasitə daxil olması haqqında qərar qəbul olundu.

Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyası və onun əsas xüsusiyyətləri. Yeni Konstitusiya 14 fəsil və 155 maddədən ibarət idi. İqtisadi sahədə, cəmiyyətin sinfi quruluşunda və milli qarşılıqlı münasibətlərdə əmələ gəlmiş əsaslı dəyişikliklər sosialist demokratiyası prinsipinə uyğun surətdə dövlət orqanları sistemində və seçki hüququ prinsipində bir sıra yeniliklərin təsbit edilməsinə səbəb oldu. Hakimiyyət orqanlarının hamısı gizli səsvermə yolu ilə ümumi, müstəqim və bərabər seçki hüququ əsasında seçilməyə başladı. Əvvəlki konstitusiyalardan fərqli olaraq Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyası bir sıra yeni fəsilləri – «ictimai quruluş», «vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələri», «naxçıvan MSSR-in ali dövlət hakimiyyəti orqanları», «DQMV-nin dövlət hakimiyyəti orqanları», «məhkəmə və prokurorluq» adlanan fəsilləri ehtiva edirdi.

Sosialist federasiyasının tam hüquqlu üzvü kimi Azərbaycan SSR-in «dövlət suverenliyi» formal da olsa onun Konstitusiyasının aşağıdakı müddəalarında ifadə olunmuşdu: 1) respublikanın özünün dövlət hakimiyyət orqanlarının yaradılmasında, habelə bu orqanların müstəqil surətdə ümumittifaq orqanlarının təsdiqinə ehtiyac olmadan respublikanın Konstitusiyasını qəbul etmək və onu dəyişdirmək hüququna malik olmasında; 2) müəyyən əraziyə malik olmada ifadə olunan ərazi üstünlüyünün olmasında, yəni respublikanın ali

hakimiyyət orqanlarının öz hakimiyyətini həyata keçirdiyi həmin ərazi hüduqlarının Azərbaycanın razılığı olmadan dəyişdirilə bilməməsində; 3) Azərbaycan SSR-in digər respublikalarla vahid çoxmillətli ittifaq dövlətində könüllü olaraq birləşməsində və onun SSRİ-nin tərkibindən azad surətdə çıxmaq hüququnda; 4) respublika vətəndaşlığının mövcud olmasında və Azərbaycan SSR vətəndaşlığına qəbul etmək hüququnda; 5) respublikanın özünün dövlət, təsərrüfat və mədəni həyatının müxtəlif sahələrinə dair qanunvericilik hüququnun olmasında; 6) Azərbaycan SSR-in xarici dövlətlərlə bilavasitə əlaqəyə girmək, onlarla saziş bağlamaq, diplomatik və konsul nümayəndələri göndərmək və qəbul etmək hüququna malik olmasında; 7) respublikanın öz qoşun birləşmələrinin olmasında; 8) əfv etmə hüququnda; 9) respublikanın özünün dövlət dili, gerbi, bayrağı və paytaxtının olmasında.

SSRİ-nin dövlət quruluşu respublikaların federativ birliyi kimi müəyyən edilsə də, Azərbaycan SSR tərkibində iki muxtar qurumun olmasına baxmayaraq, unitar quruluşa malik idi. Sovetlər birliyinin ali hakimiyyət orqanı olan Ali Sovet iki palatadan ibarət olduğu halda, Azərbaycanın Ali Soveti bir palatalı idi. SSRİ Ali Sovetinin birinci palatası – İttifaq Şurası ərazi dairələri üzrə formalaşdırılırdısa, ikinci palata – Millətlər Şurası müttəfiq, muxtar respublikalar, muxtar vilayət və muxtar mahallar üzrə seçilirdi. Hər iki palatada eyni sayda deputatın olması nəzərdə tutulurdu ki, bu da palataların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə atılmış addım idi. Millətlər Şurasına müttəfiq respublikalardan 25, muxtar respublikalardan 11, muxtar vilayətlərdən 5 və muxtar mahallardan 1 deputat seçilməsini, eləcə də Azərbaycanın ərazisində bir muxtar respublika və bir muxtar vilayətin olmasını nəzərə alaraq, Azərbaycanın həmin şurada 41 deputatla təmsil edilməsi müəyyən olunmuşdu. Azərbaycan sovet respublikasının səlahiyyətləri məcmusu iki qrup səlahiyyətlərdən formalaşdı. Birinci qrupa Sovet İttifaqı və müttəfiq respublikaların birgə səlahiyyətləri məcmusunu təşkil edən səlahiyyətlər, ikinci qrupa isə Azərbaycanın müstəsna səlahiyyəti aid edilirdi.

Sovetlər birliyi ilə müttəfiq respublikalar, o cümlədən Azərbaycan arasında səlahiyyətlərin bu cür bölgüsü onların suverenliyi arasındakı üzvü bağlılıq, demokratik mərkəziyyət prinsipinin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın digər müttəfiq respublikalar kimi hüquqlarının bir hissəsini «könüllü olaraq» İttifaqa ötürməsi, SSRİ-nin yaradılması haqqında müttəfiq respublikalar arasındakı müqavilə razılaşması, iqtisadi və siyasi sistemin vahid sosialist mahiyyəti və sosialist mülkiyyət formalarının Sovetlər birliyinin təsərrüfat həyatının bütün sferalarında şəriksiz hökmranlığı, sosializmin iqtisadi qanunlarına müvafiq olaraq bu və ya digər sənaye sahələrinin ümumfederal əhəmiyyəti və s. kimi amillərlə şərtləndirilirdi.

Azərbaycan 1937-ci il Konstitusiyasına müvafiq olaraq respublikanın ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının şəxsində onun səlahiyyətləri məcmusuna aşağıdakılar aid edilirdi:

1. Dövlət quruluşu sahəsində – respublika Konstitusiyasının qəbulu və onun müddələrinin gözlənilməsi üzərində nəzarət; Naxçıvan MSSR-in Konstitusiyasının təsdiqi, Azərbaycan ərazisində yeni muxtar qurumların təşkili və onların İttifaqın Ali Sovetinin təsdiqinə verilməsi; Naxçıvan MSSR-in və DQMV-nin sərhədlərinin və rayon bölgüsünün təsdiqi; respublikanın rayon bölgüsü və sərhədlərinin müəyyən edilməsi; habelə kənd, qəsəbə, şəhər sovetlərinin təşkili və onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi.

2. Xalq təsərrüfatı, maliyyə və kredit sahəsində – respublikanın xalq təsərrüfatı planının və dövlət büdcəsinin təsdiqi; xalq təsərrüfatının uçotu işinə rəhbərlik; İttifaq qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət və yerli vergilərin, yığımların və vergilərə daxil edilməyən gəlirlərin müəyyən edilməsi; Naxçıvan MSSR və DQMV-nin büdcələrinin, eləcə də rayon və şəhərlərin yerli büdcələrinin həyata keçirilməsinə rəhbərlik; ittifaq-respublika tabeli sənaye və ticarət müəssisə və təşkilatlarının idarə edilməsi, habelə yerli sənayeyə rəhbərlik, ittifaq tabeli müəssisələrin idarəçiliyi və vəziyyəti üzərində nəzarət və müşahidə; torpaq, yerin təkli, meşələr və suların istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi; şəhərlərin və digər yaşayış yerlərinin mənzil və kommual təsərrüfatına, mənzil tikintisi və abadlaşdırılmasına rəhbərlik, respublika əhəmiyyətli yol tikintisi, nəqliyyat və rabitənin idarəçiliyi.

3. Qanunvericilik, vətəndaşların hüquqlarının qorunması və inzibati-siyasi fəaliyyət sahəsində – respublika qanunvericiliyi; dövlət qaydasının və vətəndaşların hüquqlarının mühafizəsi; əmək haqqında, məhkəmə quruluş və mühakimə icraatı haqqında qanunvericilik; mülki, cinayət və islah-əmək qanunvericiliyi; ailə və nikah haqqında qanunvericilik; Azərbaycan SSR vətəndaşlığı hüququnun verilməsi; məhkəmə orqanları tərəfindən məhkum edilənlərin əfvi və bağlanması.

4. Sosial-mədəni quruculuq sahəsində – sosial-təminat, səhiyyə, ibtidai, orta və ali təhsil işlərinə rəhbərlik; respublikanın mədəni-maarif, elmi müəssisə və təşkilatlarına rəhbərlik və onların idarə edilməsi; bədən tərbiyəsi və idmanın təşkili və rəhbərlik.

5. Xarici əlaqələr və müdafiə sahəsində – beynəlxalq əlaqələrdə respublika nümayəndəliyinin müəyyən edilməsi, yəni Azərbaycanın xarici dövlətlərlə birbaşa əlaqələr yaratmaq, həmin ölkələrlə müqavilələr bağlamaq, özünün konsul və diplomatik nümayəndələrinin dəyişdirilməsi hüququna malik olması; Azərbaycanın öz hərbi birləşmələrinin yaradılması qaydasının müəyyən edilməsi.

Konstitusiyanın vətəndaşların hüquq və vəzifələrinə həsr edilmiş XI fəslində sosial iqtisadi hüquqlar – əmək hüququ, istirahət hüququ, qocalıqda, xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə maddi təminat hüququ, təhsil hüququ, kolxoz həyatının şəxsi mülkiyyət hüququ, vətəndaşların şəxsi mülkiyyət hüququ; siyasi hüquq və azadlıqlar – ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ, seçki hüququ, söz, mətbuat, yığıncaq və mitinqlər azadlığı, küçə yürüşləri və nümayişləri azadlığı; şəxsi hüquq və azadlıqlar – şəxsiyyətin toxunulmazlığı, mənzil toxunulmazlığı, yazışmanın gizliliyi, vicdan azadlığı, müqəssir bilinənə müdafiə təminatı əks etdirilmişdi. Bütün bu sadalanan hüquq və azadlıqlar deklarativ səciyyə daşıyırdı. Əslində fərqli baxışlarına görə vətəndaşlar ciddi surətdə təqib olunurdular. Konstitusiya vətəndaşların yalnız hüquqlarının deyil, həm də vəzifələrini müəyyən edirdi. Orduda xidmət göstərilməsi, vətənin müdafiəsi, Konstitusiyanın gözlənilməsi, qanunların yerinə yetirilməsi, əmək intizamına riayət olunması, ictimai vəzifəyə vicdanla yanaşılması, sosialist birgəyaşayış qaydalarına hörmət edilməsi, ictimai sosialist mülkiyyətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi hər bir vətəndaşın borcu sayılırdı.

Respublikanın mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları

Azərbaycanın ali hakimiyyət orqanları barədə 1937-ci il Konstitusiyasının III fəslində məlumat verilir. Burada ali hakimiyyət orqanlarının yeni sistemi müəyyən edilmiş, onların strukturu, tərkibi və funksiyaları əks etdirilmişdi. Ali hakimiyyət orqanı qismində Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən (əhalinin hər 10 min nəfərinə 1 deputat hesabı ilə) 4 il müddətinə seçilən Ali Sovet çıxış edirdi. Strukturuna görə birpalatalı orqan olan Ali Sovetin iş qaydası sessiyalı xarakter daşıyırdı. Respublikanın Ali Soveti onun Rəyasət heyəti tərəfindən ildə iki dəfə çağırılırdı. Növbədənənar sessiyalar Rəyasət heyətinin öz şəxsi təşəbbüsü və ya Ali Sovetin deputatlarının 1/3-nin tələbi ilə çağırıla bilərdi. Ali Sovet öz tərkibindən sədr və onun 4 müavini seçirdi.

Öz fəaliyyətinin əsas sahələri üzrə Ali Sovet daimi komissiyalar – mandat komissiyası, qanunvericilik mülahizələri komissiyası, hər biri 10 nəfərdən ibarət olan 5 komissiya – sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və maarif, səhiyyə və sosial təminat, tikinti və abadlaşdırma komissiyaları formalaşdırmışdı. Komissiyalar sədrdən, müavindən, katibdən və üzvlərdən ibarət idi. Ali Sovet öz mülahizəsi əsasında müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi məqsədilə müvəqqəti komissiyalar da – redaksiya, istintaq, təftiş və s. komissiyalar da təşkil edirdi. Daimi komissiyalardan fərqli olaraq müvəqqəti komissiyalar onların üzərinə qoyulan vəzifələrin icrası başa çatdıqdan sonra öz fəaliyyətlərini dayandırırtdılar.

Ali Sovetin tərkibində Azərbaycanın müxtəlif hissələrinin (məs., Bakı, Gəncə, Naxçıvan MSSR və s.) deputat qruplarından nümayəndəlik prinsipi üzrə təşkil edilən Ağsaqqallar şurası da fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın Ali Soveti respublikadakı bütün dövlət orqanları sistemində rəhbərliyi həyata keçirirdi. Konstitusiyanın qəbulu, respublika qanunvericiliyinin formalaşdırılması, Naxçıvan Konstitusiyasının təsdiqi, respublikanın xalq təsərrüfatı planının və dövlət

büdcəsinin təsdiqi, respublikanın xalq təsərrüfatı planının və dövlət büdcəsinin təsdiqi, inzibati-ərazi bölgüsü məsələlərinin həlli, ali və yerli dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının təşkili qaydasının müəyyən edilməsi, respublikanın məhkəmə orqanları tərəfindən mühakimə olunmuş vətəndaşların əfv edilməsi və bağışlanması hüquqlarının həyata keçirilməsi və s. respublikanın Ali Sovetinin səlahiyyətinə daxil idi. Ali Sovet tərəfindən onun Rəyasət heyəti formalaşdırılırdı. Rəyasət heyəti sədrdən, sədrin iki müavinindən (biri Naxçıvan, digəri isə Dağlıq Qarabağı təmsil edirdi və bu qayda digər müttəfiq respublikaların Konstitusiyalarında nəzərdə tutulmamışdı), katibdən və on üzvdən (bir qədər sonra 11 üzv) ibarət olan kollegial hakimiyyət orqanı idi.

Konstitusiyada öz təsdiqini tapmış dövlət orqanlarının səlahiyyətləri bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq Ali Sovetin Rəyasət heyəti hətta sessiyalar arası dövrdə də Azərbaycan Ali Sovetinin hüquqlarına malik deyildi. Buna görə də, Rəyasət heyəti Ali Soveti əvəz edən orqan deyil, ona tabe olan bir orqan idi. Qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik olmayan Ali Sovetin Rəyasət heyətinin qanunvericilik təşəbbüsündən – qanun layihələrinin müzakirəyə çıxarılması hüququndan istifadə edirdi. Rəyasət heyətinin müstəsna hüququ fərmanların – qanun qüvvəli ali idarəetmə aktının qəbul edilməsi idi ki, onlar da Ali Sovet tərəfindən qəbul edilən qanunlara zidd olmamalı idi.

Respublikanın ali icraedici və sərəncamverici orqanı onun hökuməti – Azərbaycanın Xalq Komissarları Soveti idi. XKS-nin təşkili, fəaliyyət qaydası, səlahiyyətləri məcmusu, həmçinin respublikanın təsərrüfat, iqtisadi, sosial-mədəni həyatının müxtəlif sahələri üzrə dövlət idarəçiliyini həyata keçirən orqanlar kimi ayrı-ayrı xalq komissarlıqlarının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər Konstitusiyanın 4-cü fəslində təsbit edilmişdi.

Konstitusiyanın 43-cü maddəsinə müvafiq olaraq XKS Azərbaycanın Ali Soveti, sessiyalar arası dövrdə isə Ali Sovetin Rəyasət heyəti qarşısında məsul idi və onlara hesabat verirdi. XKS-nin qərar və sərəncamlarının icrası bütün respublika ərazisində mədburi sayılırdı.

Xalq komissarlıqları respublikanın Ali Soveti tərəfindən yaradılır və ləğv edilirdilər. Komissarların təyinatı da həmin orqan tərəfindən, sessiyalar arası dövrdə isə respublika XKS-nin sədrinin təqdimatı ilə Ali Sovetin Rəyasət heyəti tərəfindən (sonradan Ali Sovet tərəfindən təsdiq olunmaqla) həyata keçirilirdi.

15 mart 1946-cı il tarixli «SSRİ XKS-nin SSRİ Nazirlər Sovetinə və müttəfiq və muxtar respublika Xalq Komissarlıqları Sovetlərinin müttəfiq və muxtar respublika Nazirlər Sovetlərinə çevrilməsi haqqında» ümumittifaq qanununun əsasında verilmiş Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 28 mart 1946-cı il tarixli fərmanı ilə respublika XKS Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, xalq komissarlıqları isə nazirliklərə çevrildi. Həmin fərmanın əsasında müvafiq dəyişikliklər Naxçıvan MSSR-də də həyata keçirildi.

Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyasına görə respublikanın dövlət hakimiyyətinin yerlərdəki təmsilçiləri rayon, şəhər, qəsəbə və kənd zəhmətkeş deputatları sovetləri sayılırdı. Müvafiq rayon, şəhər, qəsəbə və kənd əməkçiləri tərəfindən iki il müddətinə seçilən bu orqanlar Konstitusiyaya, habelə ittifaq və respublika qanunları ilə onlara verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində qərarlar qəbul edir və sərəncamlar verir, özlərinə tabe olan idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərlik edir, yerli təsərrüfat və mədəni quruculuq işlərinə rəhbərliyi həyata keçirir, yerli büdcəni müəyyən edirdilər. Onlar dövlət asayişinin qorunmasını, qanunlara riayət olunmasını və vətəndaşların hüquqlarının mühafizəsini təmin etməli idilər.

SUAL 2. Azərbaycanca sovet hüququnun yaranması və əsas cəhətləri

Azərbaycanda sovet sosialist dövləti qurulduqdan sonra «inqilabi qanunçuluq» doktrinası yenidən qurulmaqda olan hüquq-mühafizə orqanları sisteminin ideoloji əsasına çevrildi. İnqibai qanunçuluq dedikdə «proletar diktaturasının ali orqanları» tərəfindən məqsəduyğun və ümumməcburi sayılan hüquq qaydası başa düşülürdü. Ötən əsrin 20-ci illərinin hüquqşünasları dekretlərə mühüm yer ayırsalar da, hüquq yaradıcılığının aparıcı forması kimi məhkəmə qərarlarına daha çox yer verirdilər. Həmin mərhələdə «inqilabi hüquq düşüncəsi» «inqilabi qanunçuluğun» stereotipini təşkil edirdi. O da öz növbəsində «inqilabi məqsədmüvafiqlik» haqqında təsəvvürlərlə, demək olar ki, uzlaşırdı. İlk vaxtlarda sovet qanunvericiləri keçid dövrünün hüquq sisteminin özündə kök salan əsaslı bir ziddiyyətlə – «proletar məhkəməsi» ilə «burcua hüququ» arasındakı təzadla qarşılaşmışdılar. Hüquqi formaların varisliyi («burcua» - sovet hüququ) xüsusilə də, keçid dövrünün hüququna məqsədmüvafiqlik prinsipi ilə yanaşı, «ədalət» prinsipinin xas olmasında ifadə olunurdu.

Bu dövrdə vahid hüquqi bazanın formalaşdırılmasına başlanılmışdı. Dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya qəbul edildi. Yeni iqtisadi siyasətə keçid qanunçuluq və vətəndaş hüquqları haqqında təsəvvürlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini yaratdı. Bir sıra aktlar vətəndaşların ümumi və xüsusi əmlak hüquqlarını təsbit etdi. Onların şəxsi hüquqları məhkəmə fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarda, vəkillik və prokurorluq haqqında qanunlarda öz əksini tapdı.

Məcəlləşdirmə prosesi qanunvericilikdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, yaranmaqda olan sovet hüquq sisteminin formaya salınması, hüquq normalarının ilkin aktlara nisbətən daha dəqiq ifadə edilməsi məqsədini daşısa da, əsas etibarilə, inqilabi hüquq düşüncəsinin həyata keçirilməsinin bir mərhələsi kimi üzə çıxmışdı. Bununla belə, hüququn məcəllə halında sistemləşdirilməsi praktiki zərurətdən doğurdu və toplanmış çoxsaylı hüquqi materialın hətta hüquqşünaslar üçün çətin istifadə olunması baxımından vacib bir amil kimi

qarşıya qoyulmuşdu. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda Mülki, Torpaq, Cinayət, İslah-əmək, Nikah, ailə qəyyumluq və vətəndaşlıq vəziyyəti aktları haqqında, Cinayət-prosessual və Mülki-prosessual məəcəllələri qəbul edilmiş və hüquqi qüvvəyə gətirilmiş və bir sıra hüquq sahələri üzrə isə belə sistemləşdirilmiş qanunların hazırlanması üzrə işlər həyata keçirilmişdi. Bununla yanaşı, Sovetlər birliyinin tərkibinə daxil olduqdan sonra Azərbaycanda işlənilən hazırlanan sistemləşdirilmiş aktların məzmununa ümumittifaq miqyasında ayrı-ayrı hüquq sahələri üzrə qəbul edilmiş qanunvericiliyin əsas başlanğıcları da öz təsirini göstərmişdi.

XX əsrin 30-cu illərində formalaşmış və marksist-leninçi ideologiyaya əsaslanan «sosialist qanunçuluğu» doktrinası hüquq haqqında normativist baxışları əks etdirirdi. 20-ci illərdəki ilkin psixoloci və sosioloci hüquq nəzəriyyələrindən imtina edilmişdi. Lakin normativizmin qələbəsi hələ də qanunun aliliyinin bərqərar olmasına dələət etmirdi. Məqsədamüvafıqlıq, analogiya və qərəzsiz yanaşma prinsipləri saxlanılırdı. Təcrübədə qanunçuluqla bağlı çoxsaylı pozuntulara rast gəlinirdi. Bununla yanaşı, sovet hüququ həm də, imperativ xarakterə malik olmaqla, qanunun müəlliflərinin niyyətləri ilə ciddi surətdə uzlaşdırmaq şərti ilə onun təfsirini (qərb hüququnda mövcud olan sərbəst və hərfi izahdan fərqli olaraq) tələb edirdi.

Partiya və dövlət məmurlarının məhdud dairəsi içərisində siyasi hakimiyyətin təməkləşdirilməsi prosesləri əhalinin əsas kütlələri üçün mülki hüquqların daraldılması ilə müşayiət olunurdu. Əmək, kolxoz və cinayət hüququ sahələrində bu hal xüsusilə nəzərə çarpırdı. Pasportların və qeydiyyat institutunun tətbiqi əhali üzərində inzibati nəzarəti gücləndirdi. Əksər hallarda pasport almayan kənd sakinləri faktiki olaraq yaşayış yerinə «bağlanı» və onların ölkə üzrə hərəkət etmək hüquqları məhdudlaşdırılırdı.

Ali qanun olan Konstitusiyaya görə bütün hakimiyyət Ali Sovetin əlində cəmləşdirildi. Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipindən «burcuə prinsipi» kimi imtina edildi. Hüquq mənbələri içərisində başlıca rol qanuna ayrıldı. Formal mənada qanun dedikdə nümayəndəli orqan tərəfindən qəbul edilən hər hansı akt, maddi mənada isə – qanunvericilik orqanı tərəfindən verilməsi məcburi olmasa da, hansısa davranış qaydalarını müəyyən edən ümumi əhəmiyyətli normalar başa düşülür.

Konstitusion müddəaların mahiyyətinə görə bu dövrdə qanunların formal və maddi aspektləri üst-üstə düşürdü. Ali Sovet təcrübədə özünün funksiyalarını sessiyalar arası dövrdə Rəyasət heyətinə verirdi. Xalq Komissarları Sovet idə fəaliyyətdə olan qanunların əsasında və onların icrası üçün qərarlar qəbul edirdi. Dövlət hakimiyyət strukturlarının partiya-siyasi birliyinin təmin olunması qanunvericilik funksiyasının bir orqandan digərinə ötürülməsi prosesini asanlaşdırırdı. Partiyanın rəhbər orqanları qanunların formalaşdırılmasında fəal iştirak edirdilər. Bu dövrdə hökumətin qərarlarının rəhbər partiya orqanı ilə birlikdə qəbul edilməsi prosesi geniş vüsət almışdı. Partiya qərarları faktiki olaraq normativ akt səciyyəsi kəsb edirdi. Belə transformasiya həm də, hüquq haqqında dövlət siyasəti aləti kimi baxışlarla şərtləndirilirdi.

Mülki hüquq. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra burada «sovet hüquq sisteminə» uyğun bir sıra mülki-hüquqi aktlar qəbul olundu. Həmin aktların içərisində AzİK-in qəbul etdiyi 12 may 1920-ci il tarixli «Meşə, su və yeraltı sərvətlərin milliləşdirilməsi haqqında», 5 may 1920-ci il tarixli «Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv olunması haqqında», 27 may 1920-ci il tarixli «Neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında», 16 may 1920-ci il tarixli «İstehsal, xammal materillərinin alınması, emalı və saxlanması, habelə müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti üzərində fəhlə nəzarəti haqqında», 1920-ci ilin avqustunda «Taxıl inhisarçılığı haqqında» və s. dekretlər mülki-hüquqi münasibətlərin bu və ya digər məqamlarını tənzimləyirdi. Məsələn, torpaq haqqında dekretə görə respublikada torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv olunmasının yerlərdə həyata keçirilməsi yerli kəndli komitələrinə həvalə olundu (Onların fəaliyyəti haqqında «Əsasnamə» 20 may 1920-ci il tarixdə verilmişdi). Dövlət torpaqları yalnız istifadə hüququ əsasında verilə bilərdi. Torpaq icarəyə verilə və ya satıla bilməzdi.

Sosialist mülkiyyətinin yaranması ilə yanaşı, ondan törənən vətəndaşların fərdi mülkiyyətinin yeni formasının – şəxsi istehlak əşyalarına və şəxsi mülkiyyət formasının

(qanunvericilikdə mülkiyyətin xüsusi növü kimi qeyd edilməsə də) formalaşması baş verirdi. Bu forma çoxukladlı təsərrüfat şəraitində nəinki şəxsi istehlak vasitələrini, həm də şəxsi təsərrüfatda tətbiq edilən istehsal alətləri və vasitələrini özündə birləşdiriyindən məzmun və mahiyyət etibarilə xüsusi mülkiyyətə daha yaxın idi. Həmin dövrdə hüquq varisliyi məsələləri spesifik mahiyyət daşıyırdı. Müəssisələrin milliləşdirilməsi zamanı dövlətə üçüncü şəxslərə qarşı tələb etmə hüququ keçsə də, dövlət üçüncü şəxslər qarşısında həmin müəssisələrin borcu üçün məsuliyyət daşıyırdı. Borclar üzrə üçüncü şəxslər qarşısında dövlətin hüquq varisliyi yalnız milliləşdirilmiş banklara münasibətdə, özü də yalnız az imkanlı əmanətçilərin mənafeyi baxımından müəyyən edilmişdi.

Mülki hüquq sahəsində əsas qanunvericilik aktı AzMİK-in 2-ci çağırış 3-cü sessiyasında 1923-cü il iyul ayının 16-da qəbul edilən və sentyabrın 8-də qüvvəyə gətirilən *Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi* oldu. Yeni iqtisadi siyasətin əsas mahiyyəti və bir çox digər məsələlər həmin məəcəllədə ifadə olunmuşdu. Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi 5 bölməni və 524 maddəni əhatə edirdi. Maddələrdən 73-ü 83 qeydlə müqayisə olunurdu. Əsas bölmələr aşağıdakılar idi: 1. Ümumi hissə; 2. Əşya hüququ (əmlak); 3. Öhdəlik hüququ; 4. Vərəsəlik hüququ; 5. Nikah, ailə, qəyyumluq hüququ.

Mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyalar yalnız qanunla dəqiq müəyyən edilmiş hallarda mülki hüququn obyektinə ola bilərdi. Torpaq dövlət əmlakı elan olunduğundan mülki dövriyyənin predmetinə ola bilməzdi. Torpaq sahibliyinə yalnız istifadə hüququ əsasında yol verilirdi.

MM mülkiyyətin 3 formasının müəyyən etmişdi: dövlət, kooperativ, xüsusi. Xüsusi mülkiyyətdə yalnız xüsusi dövriyyədən çıxarılmamış əşyalar: bələdiyyələşdirilməmiş tikililər, ticarət müəssisələri ola bilərdi. Xüsusi mülkiyyətin üç forması: fiziki şəxslərin təkbəşinə mülkiyyəti; ümumi mülkiyyət (birlik yartmayan bir neçə şəxsin mülkiyyəti); xüsusi hüquqi şəxslərin mülkiyyəti müəyyən olmuşdu. Mülkiyyətçinin əmlakının müsadirəsinə yalnız cəza növü kimi qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada yol verilirdi.

Mülkiyyətin əsas forması kimi dövlət mülkiyyətinə üstünlük verilirdi. Onun obyektləri torpaq, yeraltı sərvətlər, meşələr, sular, dəmir yolları və onların hərəkət edən tərkibi və s. hesab olunurdu.

Qanun üzrə varislər qismində yaşayan ər (arvad), enən xətt üzrə qohumlar (uşaqlar, nəvələr, nəticələr) və əmək qabiliyyəti və əmlakı olmayan, öləninin vəfatına qədər bir ildən az olmayaraq onun himayəsində olmuş şəxslər çıxış edirdi. Mirasın qanun üzrə varis olmayan şəxslərə vəsiyyət edilməsi qadağan olunurdu.

Nikah bir tərəfin ərini (arvadın) ölməsi ilə xitam olunurdu. Dini və kilsə nikahı VVAQ orqanları tərəfindən bağlanmış nikahla eyniləşdirilmişdi. Nikahın vacib şərti kimi nikaha girənlərin razılığı tələb olunurdu. Qadınların 16, kişilərin isə 18 yaşına çatması zəruri şərtlərdən idi.

Nikahdan doğulan və nikahdan kənar doğulan uşaqlar arasında fərq qoyulmurdu. Qəyyum və himayəçinin təyin olunmasından imtinaya yol verilmişdi. Qəyyum ola biləcək şəxslərin dairəsindən və qəyyumluğa dair tələblərdə məəcəllədə əks etdirilmişdi 492-ci maddəyə görə qəyyum yetkinlik yaşına çatmayanlar, ruhi xəstələr, bir də tək buraxılması təhlükəli olan şəxslər üzərində qoyulur.

Ailə-nikah münasibətləri sahəsində mühüm normalar Azərbaycanın 1923-cü il MM ilə müəyyən edilmişdi. MM-in sonuncu bölməsi ailə, nikah, qəyyumluq məsələlərinə həsr edilən 89 maddəni ehtiva edirdi. Burada bir çox prinsiplər – nikaha daxil olmanın könüllüüyü, müəyyən yaş həddinə (kişilər üçün 18, qadınlar-16) çatma, nikahın tərəflərinin fiziki və əqli sağlamlığı, bərabərliyi, monoqamiya, uşaqların mənafeyi baxımından çıxış etmə, valideynlik hüquqlarının hər iki valideyn tərəfindən birlikdə həyata keçirilməsi, yaxın qohumlar arasında nikaha daxil olmanın yolverilməzliyi, boşanma zamanı ər-arvadın qarşılıqlı nəfəqələşdirilməsi və s. öz əksini tapmışdı.

Ailə hüququnun əsas müddəaları öz əksini AzMİK-in 5-ci çağırış III sessiyası tərəfindən 29 may 1928-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 1928-ci il iyulun 15-də qüvvəyə gətirilmiş *Nikah, ailə, qəyyumluq və vətəndaşlıq vəziyyəti aktları haqqında Məcəllə* tapmışdı. Məcəllə 6

bölmədən və 174 maddədən ibarət idi. 1923-cü il MM-in ailə-nikahla bağlı müddəaları ilə 1928-ci il Ailə-nikah məəcəlləsinin müddəaları arasında bir yaxınlıq olsa da, müəyyən köklü fərqlər də mövcuddur. Azərbaycanın 1928-ci il Ailə-nikah məəcəlləsi 1923-cü il MM-dən fərqli olaraq boşanmanın məhkəmə qaydasını ləğv edərək, boşanmanın bir və ya hər iki tərəfdən ərizəsi əsasında VVAQ tərəfindən həyata keçirilməsini müəyyən etmişdi. Məcəlləyə «Övladlığa götürmə haqqında» adlanan ayrıca fəslə daxil edilmişdi. Əvvəlki məəcəllədə nikahın tərəflər üçün ümumi əmlak yaratmadığı və kişi ilə qadının nəinki nikaha qədərki, hətta nikah bağlandıqdan sonra əldə etdiyi əmlakın onların şəxsi əmlakı hesab etdiyi qaydadan fərqli olaraq, 1928-ci il məəcəlləsi ər-arvadın şəxsi əmlakı kimi yalnız onların nikaha qədər olan əmlakını tanımışdır.

Əmlak hüququ. Yeni əmək münasibətlərinin müəyyən edilməsi nəticəsində yaranmış sosialist əmək qanunvericiliyi əməyin sosialistcəsinə təşkilinin əsas prinsiplərini, kollektiv müqavilələr bağlanmasını, dövlət və xüsusi müəssisələrdə əməyin mühafizəsi orqanları və müfəttişliklərin təsis edilməsini, əmək qanunvericiliyinin pozulması üstündə məhkəmə və inzibati məsuliyyət müəyyən edilməsini, əməyin ödənilməsinin yeni əsaslarını, əmək bircələrinin yaradılması və məcburetə tədbirləri ilə işsizliyin aradan qaldırılmasını, ictimai sığortanın tətbiqini və s. müəyyən edirdi. Sosialist əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində ilk addımlardan biri Azərbaycan SSR Xalq əmək komissarlığının (XƏK) 4 may 1920-ci il tarixli dekreti oldu. Dekretə əsasən, işə qəbul əmək bircələri vasitəsilə həyata keçirilməli idi. Dekretə əsasən, işə qəbul əmək bircələri vasitəsilə həyata keçirilməli idi. Əmək bircəsi bütün işsizlərin, onların ixtisas və peşələri əsas götürülməklə uçuğunu aparmalı və məlumatları Əmək komissarlığına təqdim etməli idi.

Azərbaycan inqilab komitəsinin 23 sentyabr 1920-ci il tarixli dekreti ilə ümumi əmək mükəlləfiyyəti müəyyən edildi. Onun həyata keçirilməsi baş və yerli (qəza və şəhər) ümumi əmək mükəlləfiyyəti komitələrinə həvalə olundu. Baş əmək komitəsi bilavasitə AZİK-ə tabe idi. 1920-ci il oktyabrın 5-də baş əmək komitəsi kollegiyası təsdiq edildi. Həmin ilin dekabrında işçi qüvvəsinin uçuğu və bölüşdürülməsi üzrə Mərkəzi idarə təsis olundu. Müəssisə və təşkilatlar tələb olunan fəhlə qüvvəsi haqqında bildirişləri Mərkəzi idarəyə göndərirdilər. Əmək şəraiti müəyyən olunmuş normalara uyğun olduğu halda, dövlət müəssisə və təşkilatlarında məşğulluğu olmayan 18 yaşında 45 yaşınadək vətəndaşlar onlara ixtisası üzrə təklif olunan işlərdən imtina etmək hüququna malik deyildilər. Mühüm dövlət işləri isə peşə və kateqoriyasından asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün məcburi sayılırdı və əmək fərariliyi ciddi şəkildə cəzalandırılırdı.

Yeni hakimiyyət orqanları iş vaxtı və istirahət vaxtının tənzimlənməsinə böyük diqqət yetirirdilər. Ümumi olaraq 8 saatlıq iş günü müəyyən olunmuş, 16 yaşdan aşağı olan şəxslər üçün isə 4 saatlıq iş günü nəzərdə tutulmuşdu. Gecə növbələrində iş vaxtının qısaldılması da, qanunvericilikdə müəyyən edilmişdi. İş vaxtının qısaldılması əmək haqqına təsir göstərməməli idi. İş günü ərzində iş vaxtına daxil edilməyən və 30 dəqiqədən az olmamaqla fasilə müəyyən edilirdi. Tariflər haqqında qaydalarla müəyyən edilməsi yeddi bayram günündən əlavə olaraq qeyri iş günlərinə iki gün Novruz bayramı, qurban bayramı, orucluq bayramı, Aşura günü Mövlud bayramı aid edilmişdi.

Qadınların və yeniyetmələrin əməyinin mühafizəsi sahəsində müəyyən işlər görüldü. XƏK-in «qadın əməyi haqqında» 13 dekabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə ağır işlərdə, gecə vaxtı işlərdə, yeraltı işlərdə və xüsusi təhlükəli və zərərli işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qadağan edilmişdir. Hamilə qadınlara doğuşla əlaqədar əmək haqqı və ərzaq paylarının saxlanılması şərti ilə məzuniyyətin (ağır işlərdə çalışanlara 16 həftə digərlərinə isə, 12 həftə), südəmər körpəsi olanlara hər üç saatdan bir 30 dəqiqədən az olmamaqla fasilələrin verilməsi müəyyən edilmişdi. 14 yaşdan 16 yaşadək olanlar isə müstəsna hallarda, tam iş gününün ödənilməsi şərti ilə 4 saatlıq qısaldılmış iş vaxtı üzrə işə qəbul edilirdilər. Azyaşlı və yeniyetmələrin gecə növbəsinə, iş vaxtından artıq işlərə, ağır fiziki işlərə və xüsusilə zərərli istehsalat cəlb edilməsinə yol verilmirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda əmək qanunları məcəlləsi qəbul edilməmişdi. RSFSR-in 9 noyabr 1922-ci ildə qəbul edilmiş və 15 noyabr 1922-ci ildə qüvvəyə minmiş 2-ci əmək Qanunları məcəlləsi ZİK-in Azərbaycandakı müvəkkilliyinin 8 yanvar 1923-cü il tarixli qərarı ilə 1 yanvar 1923-cü ildən respublikanın ərazisində hüquqi qüvvəyə malik olmuşdur. Məcəllə 17 fəsildən və 192 maddədən ibarət idi. Fəsillərdə ümumi məsələlər, iş qəbul və işçi qüvvəsindən istifadə qaydası, əmək mükəlfəyyətinə, cəlb edilmə qaydası, kollektiv müqavilə, əmək müqaviləsi, əmək intizamı qaydaları, istehsalat normaları, əməyin mükafatlandırılması, təminatlar və əvəzli ödəmələr, iş vaxtı, istirahət vaxtı, əmək təlimi, qadınların və yetkinlik yaşına çatmayanların əməyi, əməyin mühafizəsi, fəhlə və qulluqçuların və onların orqanlarının həmkarlar ittifaqları, sosial sığorta haqqında müddəalar əks etdirilmişdi.

Torpaq və kolxoz hüququ. AzİK-in 5 may 1920-ci ildə torpaq haqqında dekretinə əsasən torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ ləğv edilir və respublika hüdudlarındakı bütün torpaqlar dövlət mülkiyyətinə keçirildi. Torpaqdan istifadə hüququ öz şəxsi əməyi və ailəsinin köməyi ilə onu əkib becərmək arzusunda olan hər bir şəxsə verildi. Torpaq haqqında dekretin həyata keçirilməsi məqsədilə qəza və kənd ictimai torpaq komitələri təşkil olunurdu. 1920-ci il mayın 20-də Xalq torpaq komissarlığı tərəfindən dərc edilmiş «Müvəqqəti qəza və kənd-ictimai torpaq komitələri haqqında əsasnamə» həmin orqanların təşkilatı quruluşunu və səlahiyyətlərini müəyyən edirdi. Torpaq komitələrinin səlahiyyətlərinə ilk növbədə dərhal bütün torpaqların onun üzərindəki tikililər, kənd təsərrüfatı məhsulları, canlı və cansız avadanlıqla birlikdə xüsusi sahiblikdən müsadirə edilməsi və daxil idi. Müsadirə olunmuş torpaqların və inventarın uçota alınmış torpaqsız və az torpaqlı kəndlilər arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulurdu. Yeraltı sərvətlər, filizlər, neft və s., habelə ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olan meşələr və sular xüsusi dekretlə dövlətin istifadəsinə keçdi.

Azərbaycan SSR Meşə Məcəlləsi MİK-in 1925-ci il 29 avqust tarixli qərarı ilə qəbul edilmişdi və meşə münasibətlərini, meşələrdən istifadə və meşə mühafizəsi məsələlərini nizama salan bu sahədə ilk sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktı idi. Respublika MİK-in və XKS-nin 1930-cu il 23 yanvar tarixli qərarı ilə *Azərbaycan SSR-in ilk Dağ-mədən Məcəlləsi* qəbul edildi. Məcəllə yerin təkindən istifadənin hüquqi rəcimini, faydalı qazıntıların hasilatının qayda və şərtlərini, bu sahədəki qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti və digər məsələləri tənzimləyirdi.

Cinayət hüququ. Azərbaycanda sovet cinayət hüququnun əsasları ilkin olaraq 12 may 1920-ci il «Xalq məhkəmələri haqqında» dekretlə müəyyənləşdirilmişdi. Dekret devrilmiş hökumətin qanunvericiliyini tətbiq etməyi qadağan edirdi, lakin bu və ya digər əməllərin cinayət xarakterli və cəzaya məhkum edilməli olmasını müəyyən edən dekretlər çox az olduğundan, həmin əməllərin cinayət hesab edilib-edilməməsi haqqında, onları törədən şəxslərə qarşı müvafiq cəza tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında məsələlərin həlli bütünlüklə məhkəmənin ixtiyarına buraxılırdı ki, o da öz fəaliyyətində partiya və hökumətin siyasətini və inqilabi hüquq düşüncəsini əsas tuturdu.

Sovet hakimiyyətinin mövcudluğunun ilk aylarında artıq cinayət qanunvericiliyinin məcəlləşdirilməsi zərurəti yaranmışdı. Bu məqsədlə respublika Xalq Ədliyyə Komissarlığının işləyib hazırladığı Azərbaycan SSR cinayət hüququnun əsas müddələrinin layihəsi bəzi əlavə və dəyişikliklərlə 9 iyul 1920-ci il tarixdə AzİK tərəfindən təsdiq edilmişdi. «Əsas müddəalar»da ilk dəfə cinayət hüququnun ümumi hissəsinin vacib normaları əks etdirilmiş və onun institutlarının ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdi.

Dekretlərdə cinayətin anlayışı bilavasitə müəyyən edilməsə də, burada əks etdirilən ümumi göstərişlər cinayəti ictimai təhlükəli hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi qiymətləndirirdi. «Əsas müddəalar»a görə isə cinayət dedikdə cinayət hüququ ilə mühafizə edilən ictimai münasibətlər qaydasının pozulması başa düşülürdü. Cəza isə həmin qaydanı pozğunluqlardan qorumaq üçün dövlətin istifadə etdiyi məcburi təsir tədbiri kimi izah edilirdi. Cinayətlər adətən iki qrupa bölünürdülər: 1) əksinqilabi və digər xüsusilə təhlükəli cinayətlər; 2) bütün digər cinayətlər. Cinayətlər həmçinin ağır və ağır olmayan qruplara ayrılırdılar. Ali inqilabi tribunal haqqında Əsasnaməyə görə bu orqanın tətbiq etdiyi cəzalar aşağıdakıları əhatə edirdi: töhmət,

cərimə, bütün əmlakın və ya onun bir hissəsinin müsadirəsi, müəyyən müddətə və ya müddətsiz bütün və ya bir sıra siyasi hüquqlardan məhrum edilmə, azadlıqdan məhrum etmə, güllələnmə. Cəza təyin edilərkən müqəssirin şəxsiyyəti və digər şərtlər nəzərə alınır.

1920-ci il iyunun 3-də qəbul edilmiş «Vaxtından əvvəl cəzadan azad etmə haqqında» dekretlə vaxtından əvvəl cəzadan azad etmənin şərtləri və qaydası tənzimlənirdi. Müxtəlif hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə verilmiş dekretlərdə müəyyən olunmuş hüquq normalarının pozulmasına görə həmin dekretlərin əksəriyyətində cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan müddəalara rast gəlinir.

Respublikada cinayət qanunvericiliyinin məcəlləşdirilməsinə qədər cinayət hüququnun həm ümumi, həm də xüsusi hissəsinə dair məsələləri nizama salan dekretlər nəşr edilmişdir. 14 noyabr 1921-ci ildə dərc edilmiş «Azadlıqdan məhrum etmə və cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin qaydası haqqında» dekret azadlıqdan məhrum etmənin və məcburi işlərə cəlb etmənin maksimum həddini 5 ilə qədər müəyyən etdi. Vaxtından əvvəl azad edilmə haqqında vəsatət məhkuma təyin olunmuş cəzanın yarısı çəkildikdən sonra verilə bilərdi.

1921-ci il dekabrın 25-də verilmiş «Fiziki şəxslərin və cəmiyyətlərin əmlakının rekviziyası və müsadirə edilməsi qaydası haqqında» dekret müsadirə və rekvizisiyanın məzmununu ayırd etməklə yanaşı, yeni iqtisadi siyasət baxımından müsadirə oluna bilməyən əşyaların siyahını müəyyən edirdi. 12 oktyabr 1921-ci il tarixdə qəbul edilmiş «Rüşvətxorluqla mübarizə haqqında» dekretlə bu cinayətin tərkibi, rüşvət almanın anlayışı, ağırlaşdırıcı halları, rüşvətxorluqda vasitəçiliyə görə məsuliyyət və s. kimi məsələlər tənzimlənirdi. «Anbarlarda və yollarda məhsulların talanmasının xəbərdarlıq edilməsi tədbirləri haqqında» 1921-ci il avqustun 31-də dərc edilmiş dekret həmin cinayət əməllərinin törədilməsinə görə inqilabi tribunal tərəfindən ən ağır cəzanın – güllələnmənin tətbiq ediləcəyini nəzərdə tuturdu.

Azərbaycanda ilk *Cinayət Məcəlləsi* AzMİK tərəfindən 3 dekabr 1922-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 1923-cü il fevralın 1-də qüvvəyə gətirilmişdir. Məcəllə ümumi və xüsusi hissələrdən ibarət idi. Ümumi hissədə cinayət məcəlləsinin fəaliyyət həddləri, cəza tətbiqinin ümumi başlanğıcları, cəza tədbirlərinin, onların forma və növlərinin, digər sosial müdafiə tədbirlərinin müəyyən edilməsi və nəhayət, cəza cəksə qaydası bölmələrini ehtiva edirdi.

Məcəlləyə görə cinayət «sovet quruluşunun əsasları və fəhlə-kəndli hakimiyyəti tərəfindən kommunist quruluşuna keçid dövrü müddətinə müəyyən edilmiş hüquq qaydaları üçün təhlükə yaradan hər cür ictimai hərəkət və hərəkətsizlik» kimi xarakterizə edilirdi. İlk cinayət məcəlləsi analogiyanın tətbiqini nəzərdə tuturdu. Cinayətə hazırlıq məsuliyyəti səbəb olan hal kimi qiymətləndirilmirdi. 14 yaşına qədər olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi tamamilə istisna olunurdu. 14 yaşdan 16 yaşa qədər olan yeniyetmələrə münasibətdə məhkəmənin mülahizəsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə əvəzinə, tibbi-pedaqoq təsir tədbirləri tətbiq oluna bilərdi. Həmin şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması zəruri hesab edildikdə, onlara qarşı tətbiq ediləcək cəzanın müvafiq maddə ilə nəzərdə tutulmuş sanksiyanın ən yüksək həddinin yarısı qədər, 16 yaşdan 18 yaşa qədər olanlara isə 1/3-i qədər məcburi azaldılması müəyyən edilmişdi. Ölüm hökmü müstəsna olaraq, yalnız xüsusi hissənin maddələrinin sanksiyasında nəzərdə tutulduğu hallarda, özü də inqilabi tribunalın baxdığı işlər üzrə tətbiq oluna bilərdi.

Azadlıqdan məhrum etmənin yüksək həddi 10 il, aşağı həddi isə 6 ay müəyyən edilmişdi və bu cəza növü icbari işlərlə müşayiət olunurdu. Bir çox maddələrdə azadlıqdan məhrum etmənin yalnız minimum həddi («...aşağı olmayaraq») göstərilirdi, 56 maddədə isə yalnız yüksək hədd verilirdi. 7 gündən 1 ilədək müddətə həbs olunmadan icbari işlərə cəlb edilmə bir çox maddələrdə alternativ formada, əlahiddə olaraq tətbiq edilirdi. Cəzanın xüsusi növü hesab edilməsə də, cəza sistemində şərti məhkum etmə də daxil edilmişdi. Əmlak müsadirəsi həm əsas, həm də əlavə cəza növü kimi nəzərdə tutulurdu. Bir sıra maddələrin sanksiyalarında əmlakın hansı miqdarda müsadirə edilməli olduğu göstərilirdi.

1923-cü il noyabrın 17-də AzMİK tərəfindən verilmiş «Azərbaycan SSR Cinayət məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr haqqında» qərarla əməli ictimai-təhlükəli hesab olunduğu

halda cinayətə hazırlıq görmüş şəxsə münasibətdə məhkəməyə sosial müdafiə tədbirlərini tətbiq etmək hüququ verilirdi. Həmin qərarla azadlıqdan məhrum etmənin aşağı həddi bir aya qədər azaldıldı, ümumi vəzifə cinayətlərin üç növünün əvəzinə iki növü müəyyən edildi, təsərrüfat israfçılığına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacaq şəxslərin dairəsi genişləndirildi və bu cinayətin tərkibinin subyektiv ədəmləri dəqiqləndirildi və s.

1925-ci il mayın 25-də Azərbaycanda *İslah-əmək məcəlləsinin* qüvvəyə gətirilməsi ilə cəza çəkmə qaydaları ilə bağlı məsələlər bu məcəllə tərəfindən tənzimlənirdi. 1922-ci il CM-ə edilən dəyişiklərin əksəriyyəti – 1924-cü il oktyabrın 11-də valideynlik hüquqlarından məhkəmə qaydasında məhrum etmə adlı cinayət tərkibinin CM-ə daxil edilməsi, 1925-ci il avqustun 22-də iqtisadi casusluq adlı yeni cinayət tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, oğurluq, quldurluq, xuliqanlıq cinayətlərinin, dövləti və hərbi cinayətlərin, təsərrüfat və idarəetmə qaydaları əleyhinə cinayətlərin tərkibi və sanksiyaları ilə bağlı, eləcə də müxtəlif digər dəyişikliklər məsələlərinin yeni hüquqi münasibətlərə uyğunlaşdırılmasından irəli gəlirdi.

1924-cü il oktyabrın 31-də qəbul edilmiş «SSRİ və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin əsas başlanğıcları» və cinayət hüququ sahəsində verilən müxtəlif qanunlar Azərbaycanın Cinayət məcəlləsinə bir çox dəyişiklik və əlavələrin edilməsinə və daha sonra yeni CM-in qəbul edilməsinə səbəb oldu.

1927-ci ilin dekabrında qəbul edilən *Cinayət Məcəlləsinin yeni redaksiyasının* Rusiyanın 1926-cı il CM-dən əsas fərqli cəhətlərindən biri məişət qalıqları zəminində baş verən cinayətlər haqqında fəslin burada nəzərdə tutulmaması idi. CM-in yeni redaksiyasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri cəza tədbirlərinin azaldılması idi. Azadlıqdan məhrum etmənin ciddi təcrid olunma ilə tətbiq edilməsi məhdudlaşdırıldı. Azadlıqdan məhrum etmədən və cəriməsiz icbari işlərə cəlb etmənin tətbiqi dairəsi genişləndirildi. CM-də azadlıqdan məhrum etmənin və icbari işlərin ən aşağı həddi kimi bir gün müəyyən olundu. Cinayətə qəsd anlayışı başlanılmış cinayətin sona çatdırılmaması kimi tövsif edildi. «Əsas başlanğıclar»dan fərqli olaraq, Azərbaycanın CM əmlak müsadirəsinin yalnız əlavə cəza qismində tətbiqini nəzərdə tuturdu. Əsas cəza tədbirinin şərti olaraq müəyyən edilməsi zamanı əlavə cəza tədbiri qismində tətbiqini nəzərdə tuturdu. Əsas cəza tədbirinin şərti olaraq müəyyən edilməsi zamanı əlavə cəza tədbiri qismində pul və ya əmlak cəriməsi təyin edilə bilməsi müəyyənləşdirildi.

1927-ci il Cinayət Məcəlləsinin ümumi və xüsusi hissələrinə sornradan bir sıra dəyişiklik və əlavələr də edilmişdi. 1929-cu il sentyabrın 21-də cinayətə hazırlıq cinayət məsuliyyətini yaradan əmələ çevrildi. Həmin ilin 24 avqustunda bəzi vəzifə cinayətlərinə görə nəzərdə tutulan intizam tədbirləri cinayət cəza tədbirləri ilə əvəz edildi. İslah-əmək qanunvericiliyinə 1929-cu ilin iyununda edilən dəyişikliklərə görə ciddi təcrid olunmaqla və təcrid olunmadan azadlıqdan məhrum etmə əvəzinə Sovetlər birliyinin uzaq rayonlarında islah-əmək müəssisələrində azadlıqdan məhrum etmə (3 ildən 10 ilə qədər) və ümumi həbs yerlərində (3 ilə qədər) azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulurdu.

Şəxsiyyət əleyhinə, dövlətə qarşı, mülkiyyətlə bağlı, ictimai qayda və ictimai təhlükəsizlik əleyhinə, məişət qalıqları zəminində baş verən cinayətlərə görə məsuliyyəti ağırlaşdıran halları nəzərdə tutan bir sıra qanunlar qəbul edilmiş və həmin qanunların əsasında məcəllənin müvafiq maddələri dəyişikliyə məruz qalmışdı.

1932-ci il avqustun 7-də qəbul edilmiş «Dövlət müəssisələrinin, kolxoz və kooperasiyaların əmlakının mühafizəsi və ictimai (sosialist) mülkiyyətin möhkəmləndirilməsi haqqında» qərar kolxoz mülkiyyətini dövlət əmlakına bərabər tutur və onların israf edilməsi və dağıdılmasına görə ən yüksək cəza tədbirlərini nəzərdə tuturdu. 22 avqust 1932-ci il tarixli «Ehtıkarlıqla mübarizə haqqında» qanunla təsərrüfat məhsulları və istehlak malları ilə alverə, alıcıların və dövlətin aldadılmasına, ölçü, çəki vahidlərini və satış qiymətlərini pozmaqla ticarətə, aşağı növ malın yüksək növün qiyməti ilə satılmasına, keyfiyyətsiz və kompleksiz məhsul buraxmağa görə cinayət məsuliyyəti gücləndirilmişdi.

1934-cü il iyunun 8-də verilmiş «Vətənə xəyanət üstündə məsuliyyət haqqında» qanun vətənə xəyanətin tövsifedici əlamətlərini sadalayır və ən ağır cəza tədbirini nəzərdə tuturdu. Qanunun mənfi cəhəti ondan ibarət idi ki, həmin cinayəti törətmiş şəxslərlə yanaşı, onlarla

birlikdə yaşamış və ya onun himayəsində olmuş yetkinlik yaşında olan bütün ailə üzvləri müqəssirin niyyəti barədə heç nə bilməsələr də seçki hüquqlarından məhrum edilir və beş il müddətinə Sibirin uzaq rayonlarına sürgün olunurdular, yəni bu halda cəza tədbiri cinayətin baş verməsində müqəssir olmayan şəxslərə aid edilirdi.

Cinayət-prosessual hüququ. Azərbaycanda «Xalq məhkəməsi haqqında» ilk dekretə və «Ali inqilabi tribunal haqqında» əsasnamədə cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi ilə bağlı qaydalar da əks etdirilmişdi. Yerli məhkəmələr törədilməsinə görə iki ildən çox olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət işlərinə baxırdı. İbtidai istintaqı bütün prosesual hərəkətləri, o cümlədən işi kollegial qaydada məhkəməyə verməyi həyata keçirən istintaq komissiyaları aparırdı. 1920-ci il noyabrın 5-də istintaq komissiyalarını xalq müstəntiqləri əvəz etdi. Mühakimə nəinki məhkəmə baxışında, həm də ibtidai istintaq mərhələsində iştirakına (bəzi hallarda məhdudlaşdırılmaqla) yol verildi. Müdafiəçinin işdə iştirakının məcburi halları da nəzərdə tutulurdu.

Məhkəmə iclasları yalnız müstəsna hallarda, məhkəmənin qərarı ilə qapalı keçirilirdi. Sübutlar və iddia müddəti məsələsində məhkəmə heç bir rəsmi mülahizə ilə məhdud edilmirdi. Məhkəmə prosesində sübut qismində and içmə qadağan edilirdi. Hökmün iki növü: ittihamedici və bəraət hökmü mövcud idi. Hökmdən şikayət verənin əvvəlki apellyasiya qaydası ləğv edilir və kassasiya qaydası müəyyən edilirdi.

Ədliyyə komissarlığı tərəfindən 10 sentyabr 1921-ci ildə dərc edilmiş «Cinayət işləri üzrə təlimat» xalq məhkəmələrində cinayət işlərinə baxılması qaydasını tənzimləyirdi. Təlimata görə xüsusi ittihamlı işlər üzrə cinayət işinin qaldırılması yalnız zərərçəkmişin və ya onun qanuni nümayəndəsinin şikayəti ilə baş verə bilərdi. Müttəhimin susması onun öz təqsirini etiraf etməsi kimi anlaşılmamalı idi. Şahidlərin yalan ifadə verməyə görə məsuliyyəti müəyyən edilirdi. Təlimatda təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi öz təsdiqini tapmışdı. Hökmün çıxarılması qaydası və məşvərət otağının sirliliyi prinsipi də burada əks etdirilmişdi. Hökmün səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi və bu zaman hakimin səsinin iclasçının səsinə bərabər tutulması göstərilirdi.

16 iyul 1923-cü il tarixdə AzMİK-in qəbul etdiyi Azərbaycanın ilk *Cinayət Prosesual Məcəlləsi* 1923-cü il sentyabrın 25-də qüvvəyə gətirildi. 6 bölmə, 32 fəsil və 453 maddədən ibarət olan məcəllə, cinayət prosesinin mərhələləri nəzərə alınmaqla qurulmuşdu və bəzi əlavə və dəyişikliklərlə 1 mart 1961-ci ilə qədər qüvvədə olmuşdur. CPM təqsirli bilinən şəxsin təhqiqat və ilkin istintaqdan başlayaraq müdafiə hüququnu, zərərçəkənin geniş hüquqlarını, məhkəmə baxışı mərhələsindən başlayaraq müdafiəçinin xidmətlərindən istifadə hüququnu, məhkəmə tərkibinə etiraz vermə hüququnu, ictimai müdafiəçi və ictimai ittihamçıları institutunu, prosesin Azərbaycan dilində aparılmasını, məhkəmə baxışının açıqlığını (hərbi, diplomatik və ya dövlət sirrinin mühafizəsi ilə bağlı, həmçinin vətəndaşların intim münasibətlərini əks etdirən hallar istisna olmaqla), çəkişmə prinsipini və s. kimi prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələləri təsbit etdi.

Sübut növləri qismində məcəllə şahid ifadələrini, müqəssir bilinən şəxsin ifadələrini (izahatlarını), ekspertlərin rəyini, maddi sübutları, müayinə protoeolları və digər yazılı sənədləri tanıyırdı. And içmədən istifadə qadağan olunurdu. Nəzarət qaydasında işlərə baxılmasının və yeni açılmış hallara görə işlərin təzələnməsinin qaydası məcəllədə öz əksini tapdı. Yuxarı instansiya məhkəmələri qanun pozğunluğu müəyyən etdikdə hökmü ləğv edir, işi yenidən təhqiq olunmağa və ya yeni məhkəmə baxışına göndərirdi.

Mülki-prosessual hüquq. Azərbaycanda sosialist respublikası dövründə mülki prosesual qanunvericiliyinin formalaşdırılmasına da xalq məhkəməsi, münsiflər məhkəməsi haqqında dekretlərlə başlanılmışdı. Xalq məhkəmələri haqqında dekretlə mülki mühakimə icraatının prinsipləri; xalq hakiminin mülki işlərə təkbaşına və ya iki iclasçının iştirakı ilə baxılması; tərəflər üçün məhkəmə tərkibi ilə bağlı etiraz vermək hüququnun nəzərdə tutulması; icraat zamanı iddianın əsaslarının və qarşılıqlı tələblərin dəyişdirilməsinə, işin yeni tələblərlə genişləndirilməsinə, iddiaçı və cavabdeh tərəfindən yeni şəxslərin işə cəlb edilməsinə, tərəflərin işi barışıqla bitirməsinə yol verilməsi; nümayəndəlik; məhkəmə xərcləri və s. məsələlər

müəyyən edilmişdi. Mülki işlər üzrə kassasiya şikayətləri qətnamənin elan edildiyi gündən bir ay müddətində Xalq hakimləri şurasına ya birbaşa, ya da qətnaməni çıxarmış məhkəmənin vasitəsilə verilə bilərdi.

Münsiflər məhkəməsinin çıxardığı qərar hakimlərin imzası, münsif qeydi və bütün icraatla birlikdə saxlanması üçün yerli xalq məhkəməsinə verilirdi. Xalq məhkəməsi münsiflərin çıxardığı qərar üzrə məhkəmə xərclərini (məhkəmə rüsuslarını və s.) müəyyən edir, həmin qərarın məcburi icraya yönəldilməsi barədə göstəriş verirdi. Münsiflərin qərarına bir ay müddətində Xalq hakimləri şurasına şikayət verilə bilərdi. Qərarın ləğv olunduğu hallarda, həmin işin ümumi məhkəmə aidiyyətinə verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanda ilk *Mülki Prosesual Məcəlləsi* AzMİK-in 17 yanvar 1925-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş və 1925-ci il yanvarın 20-də qüvvəyə minmişdi. Bu məcəllə 5 hissə, 36 fəsil və 316 maddəni əhatə edirdi. MPM-nin birinci hissəsində mülki mühakimə icraatının ümumi məsələlər – əsas müddəalar, nümayəndəlik, məhkəmə aidiyyəti, məhkəmə xərcləri, cərimələr, prosesual müddətlər, məhkəməyə çağırış və s. əks etdirilmişdi. İkinci hissə iddia icraatına aid normaları – iddianın təqdim və təmin edilməsi, işin məhkəmə baxışı, icraatın dayandırılması, sübutlar və onların təmin edilməsi, ekspertiza, üçüncü şəxslərin iştirakı, qətnamələrin çıxarılması, icra vərəqələrinin verilməsi məsələlərini nəzərdə tuturdu.

Mülki mühakimə icraatının prinsiplərinə – qanunçuluq, dispoitivlik, obyektiv həqiqət, çəkişmə, şifahilik, bilavasitəlik, fasiləsizlik, icraatın milli dildə aparılması və aşkarlıq kimi prinsiplərə məcəllədə xüsusi yer ayrıldı. Məhkəmə aidiyyətinə həsr edilən xüsusi fəsilə məcəlləyə daxil edilmişdi. Nəfəqə tutulması və əmək haqqı ilə bağlı işlər üzrə cavabdehin gəlməsi məhkəmə tərəfindən zəruri hesab edildikdə və müvafiq xəbərdarlıqla ikinci çağırışdan sonra onun məcburi gətirilməsi haqqında məhkəmənin qərar qəbul etmək səlahiyyəti nəzərdə tutulurdu.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda sovet sosialist dövləti qurulduqdan sonra «inqilabi qanunçuluq» doktrinası yenidən qurulmaqda olan hüquq-mühafizə orqanları sisteminin ideoloji əsasına çevrildi. İnqibai qanunçuluq dedikdə «proletar diktaturasının ali orqanları» tərəfindən məqsədəuyğun və ümumməcburi sayılan hüquq qaydası başa düşülürdü. Ötən əsrin 20-ci illərinin hüquqşünasları dekretlərə mühüm yer ayırsalar da, hüquq yaradıcılığının aparıcı forması kimi məhkəmə qərarlarına daha çox yer verirdilər. Həmin mərhələdə «inqilabi hüquq düşüncəsi» «inqilabi qanunçuluğun» stereotipini təşkil edirdi. O da öz növbəsində «inqilabi məqsədəmüvafiqlik» haqqında təsəvvürlərlə, demək olar ki, uzlaşırdı. İlk vaxtlarda sovet qanunvericiləri keçid dövrünün hüquq sisteminin özündə kök salan əsaslı bir ziddiyyətlə – «proletar məhkəməsi» ilə «burcua hüququ» arasındakı təzadla qarşılaşmışdılar. Hüquqi formaların varisliyi («burcua» - sovet hüququ) xüsusilə də, keçid dövrünün hüququna məqsədəmüvafiqlik prinsipi ilə yanaşı, «ədalət» prinsipinin xas olmasında ifadə olunurdu.